

TEREBINTH

Funeraire cultuur
in Italië

Een oorlogsgraf

שמתו עלתה למרו

MAART 2005

(advertenties)

Urnenmuur Begraafplaats Rhijnhof

Copijn Utrecht
Tuin- en landschapsarchitecten
 Adviesbureau voor landschappelijke en stedelijke vormgeving

Tel: 030-2644333
 info@copijn.nl
 www.copijn.nl

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.org én

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

Op onze sites bieden wij onafhankelijke informatie over de uitvaart. Bezoekers (inmiddels meer dan 500.000 per jaar) kunnen o.a. via onze uitvaart-encyclopedie informatie vinden over tal van zaken rondom een uitvaart. Voor een aantal onderwerpen hebben we gespecialiseerde sites gemaakt.

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en informeren.

Uniek is dat u **via deze sites** de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

Kijk op onze 4 internetsites (de www-adressen staan hierboven).

Adverteren:

In de adressengids vanaf 65,- euro p.j.
 Vermelding en een link op de Homepage vanaf 95,- euro per jaar.

Inhoud

Excursie Terebinth Synagoge en Joodse begraafplaats

Funeraire cultuur in Italië	4
Rien Schouten vervolgt zijn artikel waarin hij de funeraire cultuur in Italië beschrijft.	
Verenigingsnieuws	6
Een oorlogsgraf	8
Alice van Bekkum heeft onderzoek gedaan naar een oorlogsgraf in Gorinchem en achterhaalde de geschiedenis rond een episode bij de Slag om Arnhem.	
Publicaties	12
Excursies	14
Agenda	16

Van de gastcolumnist

Het vak van funerair spreker is in opkomst. Het woord funerair spreker lijkt ook steeds meer in de mode te komen. Vroeger, toen er nog in de kerk begraven mocht worden, had de kerk zogenaamde lyckepredickers aangesteld. Later in de tijd - na de reformatie - leidde de kerkelijk leider van de 'eigen' denominatie, de uitvaartdienst dan wel de begrafenisplechtigheid, dat wil zeggen de pastoor of de predikant.

Vandaag de dag kennen we vele mogelijkheden op dit gebied. Toen de secularisatie in de vorige eeuw duidelijke vormen aannam, zorgde het Humanistisch Verbond dat er vrijwilligers kwamen die het woord konden voeren bij een uitvaart. Deze mogelijkheid bestaat nog steeds. Het Humanistisch Verbond heeft voor deze vrijwilligers een zeer goede opleiding opgezet, die de vrijwilligers dan ook moeten volgen. Wanneer, bij het regelen van een uitvaart, de keuze gemaakt moet worden of er iemand zal spreken en wie dan, wordt er vaak een keuze gemaakt uit

- a. familie,
- b. kerkelijk leider of
- c. iemand van het Humanistisch Verbond.

Ook zijn er mensen die op basis van hun ervaring en opleiding dit werk zijn gaan doen. Zij hebben er hun vak van gemaakt. Zij spreken op verzoek van de familie of op verzoek van een uitvaartverzorger. Voorafgaand aan de uitvaartplechtigheid wordt een bezoek gebracht door de spreker aan de nabestaanden. Zo kan de familie laten weten wat zij wel en niet gezegd willen hebben, en welke vorm zij kiezen om een en ander te laten verwoorden. Vaak ook wordt er een verdeling gemaakt, over wie wat zegt, tijdens de herdenkingsbijeenkomst. Ook kan ondersteuning gegeven worden bij het maken van een tekst, die al dan niet door de familie zelf wordt uitgesproken.

Zelf ben ik nu een aantal jaren actief als funerair spreker (al vind ik lyckepredicker een mooier woord) Er zijn boeken vol over te schrijven. Wie weet komt dat er nog eens van.

Ella Eefting

Colofon

TEREBINTH

TIJDSCHRIFT VOOR
FUNERAIRE CULTUUR

JAARGANG XIX

NUMMER 1

MAART 2005

Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement

Het lidmaatschap kost personen minimaal € 19,50, elke huisgenoot € 8 en organisaties € 60,- per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 19,50. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Na 1 juni is nog slechts de helft van het bedrag verschuldigd. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau

Henk van Laar,
Molenweg 2, 3911 SH Rhenen
tel: 0317-616072,
henk.van.laar@hetnet.nl
www.terebinth.nl

Kopij

Kopij wordt in Word via e-mail aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden of via e-mail of op papier aangeleverd. De inleverdata voor 2005 zijn 24 april, 24 juli en 23 oktober. De verschijningsdata zijn 1 juni, 1 september en 1 december.

Redactieadres:

Rita Hulsmans
Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam
terebinth@box.nl

Advertenties en inlegvellen

Ineke Verbeek: 070-3861256

Redactie:

Sytze de Boer, Wim Cappers, Bartho Hendriksen, Rita Hulsmans, Bert Pierik en Ineke Verbeek.

Overnemen artikelen en illustraties alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Alice van Bekkum, p. 8
Bert Pierik, p. 1, 14, 15 en 16
Rien Schouten, p. 4

Eindredactie: Ineke Verbeek
Hoofredactie: Wim Cappers
ISSN: 1382-5259

Opmaak en productie:

Uitgeverij Ger Guijs, Rotterdam

Historisch onderzoek ten behoeve van de actuele praktijk

Funeraire cultuur in Italië

In de jaren negentig van de 20ste eeuw zijn er door verschillende personen en instellingen in Nederland inspanningen verricht om onderwijs, onderzoek en voorlichting ten behoeve van de uitvaartbranche op elkaar af te stemmen. Er zijn diverse voorstellen gedaan om verenigingen en stichtingen samen te voegen of tenminste inhoudelijk te laten samenwerken. Hoezeer de efficiëntie en rendabiliteit van een dergelijke bundeling van krachten ook kon worden aangetoond en door gezaghebbende vertegenwoordigers uit het veld werd erkend, tot op heden zijn de meeste inspanningen in dit kader vruchteloos gebleven. De inhoudelijke ondersteuning van de uitvaartbranche in Nederland wordt nog steeds gekenmerkt door een bonte lappendeken van verenigingen, stichtingen en freelancers, die ieder hun eigen spoor trekken en elkaar soms zelfs in de wielen rijden. Zonder de pretentie te hebben om voor de ontstane situatie een oplossing te bieden, wil ik met het onderstaande artikel de ontstaansgeschiedenis van een Italiaanse instelling schetsen, die er inmiddels al jarenlang in slaagt om op hoog niveau onderwijs, onderzoek en voorlichting ten behoeve van de uitvaartbranche te bundelen. Een kijkje over de grens kan soms inspireren en zo bijdragen tot de realisering van de idealen die in eigen kring leven.

Aula van crematorium van Turijn. Bij het afscheid wordt het karretje met de kist tussen de beelden door de ovenruimte ingerold.

Crematievereniging Socrem

In 1882 werd in Turijn de crematievereniging Socrem opgericht, die zich tot doel stelde het cremeren in Italië zowel in juridische als in praktische zin mogelijk te maken. De aanhangers van crematie van het eerste uur waren gezaghebbende vertegenwoordigers van wetenschap, liberale politiek en vrijmetselarij, die met het cremeren diverse hygiënische idealen tot uiting wilde brengen, maar vooral ook gestalte wilden geven aan hun antiklerikale levensovertuiging. In Milaan hadden hun inspanningen al in 1876 geleid tot de eerste officiële crematie van Europa.

Hoewel de 19de eeuwse crematiegedachte van Italiaanse oorsprong is, heeft de ontwikkeling ervan daar lang op zich laten wachten. Tot 1964 gold de beperking van de katholieke kerk, die het cremeren verbood. Daarnaast was er een reeks andere remmende factoren, waaronder de symboliek

van het vuur, dat in Kopenhagen wellicht geassocieerd kan worden met een behoefte (aan warmte en licht), maar in Palermo met iets waartegen je je moet beschermen.

Eigenlijk is er in Italië pas sinds 1987 sprake van enige opkomst van het cremeren. De reden daarvan heeft echter weinig van doen met de idealen van de Italiaanse crematisten van het eerste uur: er was sprake van een ernstige 'overbevolking' van de begraafplaatsen, die werd veroorzaakt doordat er niet of nauwelijks werd geruimd. Het cremeren werd van overheidswege gepropageerd, ondermeer door het geheel kosteloos te maken. De crematoria declareren bij de gemeente waar de overledene staat ingeschreven.

Studiecentrum Fabretti

Vanwege gestage groei van het aantal crematies moest de crematievereniging Socrem van Turijn in 1992

uitbreiden en naar een groter kantoor verhuizen. Het oude kantoor werd aangehouden om daar de archieven te bewaren en te ontsluiten, en daarmee tevens geschikt te maken voor voorlichting op het gebied van crematie. De archieven bestonden uit notulen, rekeningen, correspondentie, juridische documentatie en een register van alle crematies sinds 1886. De Faculteit Geschiedenis van de Universiteit van Turijn werd, in de persoon van professor Giovanni De Luna, aangezocht om de zaak op orde te brengen. Hij begon zijn taak met een onderzoek naar de voorstanders van crematie uit de 19de eeuw: wie waren het, waarom deden ze het en hoe deden ze het.

Het onderzoek leidde in 1994 tot een kleinschalig congres, waarbij kenmerken als hygiëne in verband werden gebracht met antiklerikale opvattingen en analyses van het (elitaire) mi-

lieu van de voorstanders van crematie van het eerste uur. Kenmerkend voor dit congres is dat het interdisciplinair was: naast historici waren er onder de sprekers en overige deelnemers antropologen, theologen, medici, sociologen, psychologen, letterkundigen en filosofen. Met uitzondering van de bestuursleden van de crematievereniging Socrem, was de uitvaartbranche bij dit eerste congres nog niet vertegenwoordigd.

Congressen

In de jaren daarna heeft het studiecentrum van de Socrem zich ingezet om ook in andere steden archieven te ontsluiten, hetgeen uiteindelijk leidde tot een boek waarin de geschiedenis van de crematie in Italië wordt beschreven. Het studiecentrum ontwikkelde zich zo geleidelijk tot een thanatologisch instituut en kreeg de welluidende naam Fondazione Ariodante Fabretti, genoemd naar een van de oprichters van de plaatselijke crematie vereniging. In deze fondazione (= stichting) participeerden niet alleen de Socrem en de universiteit, maar ook de gemeentelijke en regionale overheden.

Er gingen diverse nieuwe onderzoeken van start, waarvan de resultaten steeds werden gepresenteerd in seminars en congressen, altijd met een interdisciplinair karakter en soms zelfs op internationaal niveau, dus met buitenlandse sprekers, tolken, diners en alles wat er verder bij hoort. Enkele van de behandelde onderwerpen, die op de site www.arpnet.it/fabretti in een uitgebreide Engelstalige versie kunnen worden nageslagen, zijn:

- Crematie en vrijmetselarij
- Conserveren of vernietigen van menselijke resten
- Het uitvaartritueel in de hedendaagse westerse samenleving
- Uitingen van rouw in de Italiaanse samenleving
- De dood en de utopie: ziekte, ouderdom en euthanasie
- De dood in de letterkunde: overdenkingen en beschrijvingen
- De dood gedenken: begraafplaatsen en de wet op lijkbezorging

Publicaties en bibliotheek

Veel lezingen verschenen na afloop van de congressen als essay in boekvorm, of werden gepubliceerd in het tijdschrift *Confini*, dat door de Fondazione Fabretti wordt uitgegeven. Zo heeft de instelling inmiddels al heel wat publicaties uitgebracht. Naast de wetenschappelijke uitgaven verschenen ondermeer een gedichtenbundel en diverse teksten op het gebied van voorlichting omtrent crematie. In de loop der jaren werden bovendien veel boeken aangekocht, waarmee een specialistische vakbibliotheek is ontstaan rond het trefwoord 'morte' (=dood), gezien vanuit uiteenlopende disciplines.

Cursussen en trainingen

De publicaties hebben op hun beurt weer geleid tot cursussen en trainingen voor diverse doelgroepen. Voor uitvaartverzorgers worden cursussen 'ritualiteit' gegeven en voor medici, verpleegsters en andere professionals uit de gezondheidszorg een cursus 'omgaan met stervenden'. De cursussen zijn aanvullend op de reguliere lesprogramma's van beroepsopleidingen en worden druk bezocht: steeds meer gemeenten uit Noord-Italië doen een beroep op de Fondazione Fabretti, die maar al te graag sprekers en cursusleiders het land in stuurt. De activiteiten op het gebied van deskundigheidsbevordering van uitvaartverzorgers en professionals uit de gezondheidszorg werden deels bekostigd uit subsidie van de Europese Unie.

Studiebeurzen

De Fondazione Fabretti beschikt over een budget voor studiebeurzen, waarmee per jaar vijf studenten of jonge onderzoekers worden gestimuleerd om onderzoek te doen op het gebied van de thanatologie. Momenteel lopen ondermeer de volgende onderzoeken:

- Geheugen in relatie tot onsterfelijkheid
- De taal van de rouw; interculturele aspecten van de uitvaart
- Aktes van overlijden uit de 19de eeuw (doodsoorzaken van toen, gelezen door de bril van nu)

Organisatie

De Fondazione Fabretti staat onder leiding van een bestuur, waarin vertegenwoordigers van de subsidiegevers zitting hebben. Het bestuur wordt bijgestaan door een wetenschappelijke raad van vertegenwoordigers van verschillende universiteiten. De raad komt regelmatig bijeen om onderzoeksvorstellen te beoordelen en om congressen en publicaties inhoudelijk voor te bereiden. De dagelijkse leiding is in handen van een wetenschappelijk directeur, Marina Sozzi, een filosofe die zich heeft gespecialiseerd in opvattingen over ziekte en sterven ten tijde van de Verlichting. Zij wordt bijgestaan door een secretaris en drie projectmedewerkers. Kantoor en bibliotheek van de Fondazione Fabretti zijn dagelijks geopend en worden bezocht door studenten en onderzoekers van uiteenlopende disciplines.

Conclusie

De Fondazione Fabretti is ontstaan uit de noodzaak om het archief van een plaatselijke crematievereniging op te schonen. De participatie van allereerst een universiteit en vervolgens ook gemeentelijke en regionale overheden heeft gemaakt dat de vruchten van wetenschappelijk onderzoek ten goede kwamen aan de gezondheidszorg en de uitvaartbranche.

De Fondazione Fabretti fungeert momenteel als nationaal centrum voor onderwijs, onderzoek en voorlichting, waar zowel universiteiten als ook de beroepspraktijk (van uitvaart- en gezondheidszorg) veel profijt van hebben.

Het is te hopen, dat ook Nederland er op termijn in zal slagen de funeraire krachten te bundelen. Misschien kan het Nederlands Uitvaartmuseum, dat nu eindelijk op de Nieuwe Ooster te Amsterdam de deuren lijkt te gaan openen, hierbij een centrale rol vervullen.

Rien Schouten

Bestuursfuncties

Voorzitter: Frank Keene, 023-5290919,
e-mail: keene@ciscon.nl
 Secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256,
e-mail: ineke.e.verbeek@hetnet.nl
 Penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707,
e-mail: thijs.ijzerman@planet.nl

Van de bestuurstafel

Tijdens de bestuursvergaderingen van november en januari werd er aandacht besteed aan de financiën. Het is nog steeds een belangrijk punt dat er meer nieuwe leden gewonnen zouden moeten worden.

De penningmeester gaat bekijken of het redelijk betaalbaar is om voortaan accept giro's aan de leden te versturen.

Verder werden er plannen gemaakt voor de komende AV in Hilversum. Op die bijeenkomst moeten de nieuwe plannen voor de PR wel rond zijn. Zo zullen er voortaan altijd tijdens excursies boekjes uit de Funeraire Reeks ter verkoop aanwezig zijn.

Wat de spreker betreft op de aanstaande AV heeft het bestuur de heer R. Cortissos bereid gevonden te spreken over de Portugese joden in Nederland.

Regionieus

Vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats.

Deze regel stond lange tijd geschreven op de voorzijde van het kwartaalblad van de vereniging van de Terebinth.

Zo werd ook van 22 t/m 27 januari j.l. herstel van zorg rond dood en rustplaats gegeven, met name voor 102.000 joden, Sinti en Roma, die naamloos omgekomen zijn in vernietigingskampen en andere verschrikkelijke oorden.

Op de ochtend van 25 januari trokken enkele Terabinthleden in de zeer vroege ochtend naar Herinneringscentrum kamp Westerbork, om belangstelling te tonen en mee te doen aan het namen lezen.

Het was een uiterst indrukwekkende gebeurtenis. In het donkere besneeuwde landschap, waren monumenten, gebouwen en boomgroepen uitgelicht. De namen, die gedurende deze herdenkingsdagen onafgebroken werden voorgelezen, klonken ook buiten in de donkere sneeuwnacht over het terrein. Om stil van te worden. Maar niet om je stil over te houden.

Daags vóór wij onze bijdrage konden leveren, liepen mensen uit voormalig Joegoslavië rond, in het herinneringscentrum, ter oriëntering. Ook zij willen een herdenkingscentrum opzetten voor al die mensen die naamloos omkwamen en begraven werden in en rond Scabrenisca.

Ach en zo staat er achter op begraafplaats de Boskamp in Assen, in een stil hoekje een eenzaam gedenkteken voor al de Armeense slachtoffers, die omkwamen bij de genocide begin vorige eeuw, een gebeurtenis waar door officiële instanties nog altijd over gezweven wordt.

Ella Eefting

Verslag Reco-dag najaar 2004

Op 13 november 2004 vond de najaarsbijeenkomst van de reco's plaats bij Genius Loci te Boxtel. Leon Bok opende als dagvoorzitter de vergadering. Hij bedankte in het bijzonder de heren van Genius Loci die de locatie beschikbaar hebben gesteld.

Verslag vorige bijeenkomst

Over de opzet van het vorige verslag van de Reco-dag is iedereen tevreden. De inhoud van het verslag wordt door alle aanwezigen goedgekeurd.

Bijeenkomsten

Tijdens de vorige vergadering is wel gebleken dat er meer tijd nodig is om elke reco zijn ervaringen te laten vertellen. Een voorstel is om vrij specifieke gevallen of aparte vragen bijvoorbeeld te behandelen in een casus. Leon en Laura zullen dit nog nader uitwerken.

Presentatie Genius Loci

De lezing werd gegeven door de heer Guliker van Genius Loci. Aan de hand van een power-point presentatie vertelde hij wat Genius Loci voor bedrijf is en hoe zij omgaan met de opdrachten voor gemeentelijke en particuliere begraafplaatsen. Uit de presentatie kwam naar voren dat Genius Loci zich op vele terreinen inzet, waaronder ook advies voor het opzetten van administraties van begraafplaatsen. Voor wie nog eens de informatie over Genius Loci wil nakijken kan dat doen op www.geniusloci.nl.

Sluiting

Genius Loci (o.a. Cor Smulders (projectmanager)) worden hartelijk bedankt voor de medewerking en gastvrijheid van deze recodag. Na de lunch zijn de reco's naar de gemeentelijke begraafplaats Groenendaal in 's-Hertogenbosch gegaan. Hier gaf Ben Aben een rondleiding over de begraafplaats, terwijl ondertussen door de mensen van Genius Loci en de Terebinth werd gediscussieerd over de wijze waarop de begraafplaats beheerd wordt. Zo werd onder andere stil gestaan bij het groenonderhoud en de wijze waarop oude grafmonumenten bij elkaar geplaatst werden om ze te behouden.

Rindert Brouwer – regio 23 (Zuidoost Noord-Brabant)

Het is lange tijd stil geweest in regio Zuidoost Noord-Brabant. Er hoefde geen actie gevoerd te worden vanwege onverantwoorde ruimingen, een enkele keer werd een eenvoudig te beantwoorden vraagje gesteld, op de meeste begraafplaatsen ging men gewoon door uniforme graftekens te plaatsen en op een enkele begraafplaats stond men ook kunstwerken toe. Toen werden vanuit twee plaatsen tegelijk adviezen gevraagd aan de Terebinth, in Helmond en Deurne.

In Helmond ontwikkelde de portefeuillehouder gebouwen en terreinen van de R.K. Parochie H. Lambertus enthousiaste plannen om de verwaarloosde R.K. Begraafplaats aan de Molenstraat een uitgebreide facelift te geven.

In 1865 werd aan de Molenstraat een Protestantse be-

graafplaats aangelegd. Graven met namen van dominees en textielabrikanten trekken de aandacht, waaronder de familie Fentener van Vlissingen, fabrikanten van de tot in Afrika bekende Vlisco. In 1880 vond er een eerste uitbreiding plaats en werden een rooms-katholiek en een algemeen gedeelte toegevoegd. Op deze 'R.C. Begraafplaats', zoals boven de toegangspoort staat, liggen veel katholieke textielbaronnen in monumentale graven. Rond de Calvarieberg liggen in een cirkel de pastoorsgraven en daaromheen, in een tweede cirkel, de kindergraven indachtig het 'laat de kleinen tot mij komen'. Door het ontbreken van een goed beheer en vooral beleid was de begraafplaats de afgelopen jaren verwaarloosd. Op twee manieren wilde de nieuwe portefeuillehouder van het kerkbestuur de begraafplaats weer op de kaart zetten als een monumentale begraafplaats. Enerzijds door de begraafplaats te betrekken in de Open Monumentendag 2005, een dag met het thema 'religie', anderzijds door het opstellen van een PIOBB (Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van Beschermden Begraafplaatsen). Voor de OMD werd een werkgroep opgericht, waarin ook de Terebinth participeerde. Er werd gestreefd naar een expositie van funeraire kunstenaars op de monumentendag zelf, een expositie van funeraire kunstwerken op de begraafplaats voor een langere periode, rondleidingen op de begraafplaats en een scholenproject.

Voor de PIOBB werd de hulp ingeroepen van de RDMZ in de persoon van Leon Bok en in latere instantie ook van de Terebinth (Rindert Brouwer) om mee te helpen aan het rapport. Omdat de portefeuillehouder in conflict kwam met het bisdom, nam hij ontslag. Inmiddels werd er ook een nieuwe pastoor benoemd, die andere prioriteiten stelde boven de monumentalisering van de begraafplaats. Of er in de toekomst nog iets gaat gebeuren, is de vraag. Krijgt niet iedere parochie de begraafplaats die ze verdient?

In Deurne ontwikkelden de zaken zich positiever. Er speelden twee zaken, die grote overeenkomst met elkaar vertoonden. Zowel op de R. K. Begraafplaats St. Willibrordus als op de N.H. Begraafplaats aan de Helmondstraat was sprake van verstoring van een bestaand ensemble. Vaak ziet men bijvoorbeeld dat een kerk en een kerkhofmuur op de monumentenlijst zijn geplaatst, maar het kerkhof zelf niet. Dit kan in zoverre problemen scheppen dat men op het kerkhof 'maar wat aanrommelt', waardoor de ensemblewaarde verloren gaat. Op de gesloten katholieke begraafplaats, die overigens in 1993 al geherstructureerd was, wilde de gemeente naar het zich liet aanzien een groot aantal grafmonumenten ruimen. Hierdoor zouden gaten geschoten worden in het fraaie totaalplaatje. Op de protestantse begraafplaats wilde men een afscheidplek realiseren, historische zerken verplaatsen en tegelijk een groot aantal graven ruimen, dan wel grafstenen verwijderen, waardoor de ensemblewaarde van kerkje, kerkhof en muur verloren dreigde te gaan.

Voor beide begraafplaatsen werd door de plaatselijke heemkundekring 'H.N. Ouwerling', de hulp ingeroepen van De Terebinth. Die stelde voor beide begraafplaatsen een adviesrapport op, dat door de heemkundekring integraal werd overgenomen in hun protest naar de gemeente. Uitgangspunt van beide rapporten was zoveel mogelijk de 'enclos paroissial' ofwel het totaalplaatje in stand te houden.

In beide gevallen is bewezen dat samenspraak en overleg tussen de verschillende partijen tot een goede en aanvaardbare oplossing kan leiden. Voor de katholieke begraafplaats werd een bijeenkomst belegd waarbij burgemeester/gemeente, Genius Loci, de heemkundekring, stichting behoud Willibrorduskerk, RDMZ (Leon Bok) en Terebinth (Rindert Brouwer) aanwezig waren. Alle partijen konden zo hun standpunt verduidelijken.

Zoals het er nu uitziet zal de ensemblewaarde van kerk, kerkhof en kerkhofmuur als uitgangspunt van behoud worden genomen. Voor de protestantse begraafplaats werden meerdere bijeenkomsten gehouden van kerkenraad, beheerder, gemeentelijke monumentencommissie, heemkundekring en Terebinth. Het resultaat van die bijeenkomsten is dat heemkundekring en kerkenraad samen zullen werken met als doel de ensemblewaarde van kerk, kerkhof en kerkhofmuur zoveel mogelijk te behouden, maar toch ruimte laten om verder te kunnen begraven.

- **Gemert, R.K. Kerk Sint Jan's Onthoofding:** In 2002 was er een bijeenkomst van gemeente, kerkbestuur, heemkundekring en de Terebinth. Dit ging over reconstructie en het in oorspronkelijke staat brengen van de begraafplaats. Nu in 2004 wordt daarin actie ondernomen. Er is een vraag uitgegaan naar restaurateurs e.d. Deze vraag is doorgespeeld naar de RDMZ. Een lijst met mogelijke restaurateurs is reeds door Leon verstrekt.

- **Gemert:** Ook in Gemert werd aan Rindert de vraag voorgelegd wat de betekenis is van de grafinten met een asymmetrische inkeping geplaatst op betonnen kruisen. Hierop is nog geen bevredigend antwoord gekomen.

- **Eindhoven: Vraag van Nederlandse moslims:** Hoe is het geregeld met de eeuwige grafurust? Reactie van de gemeente: Er is qua aanleg een apart veld met aparte afspraken. Maar hier is het Nederlandse recht van toepassing. D.w.z. 20 jaar grafrecht, eventueel te verlengen met 10 jaar. Daarna of na niet meer betalen worden de graven geruimd (geschud). Reactie van Guus Rüsing tijdens de vergadering: Er is wel rechtsongelijkheid tussen joden en moslims. Joden worden wel met eeuwigdurend recht begraven. Kanttekening Leon: die hebben overwegend eigen begraafplaatsen!

- **Verloren Kerkhof:** Een journalist is bezig om een boek te schrijven over kinderen die begraven zijn in ongewijde aarde. Er is hierover informatie gevraagd aan Rindert.

- **Helmond, Open Monumentendag:** De werkzaamheden van de werkgroep OMD-2005, waarin ook Rindert een aandeel heeft, zijn abrupt afgebroken vanwege het vertrek van de verantwoordelijke van de parochie. Dit wegens een conflict met het Bisdom. Vanwege de benoeming van een nieuwe pastoor ziet het er ook niet naar uit dat er een vervolg komt.

- **Helmond, RK Begraafplaats Molenstraat:** Om dezelfde reden als hiervoor ligt het opstellen van een PIOBB voor de RK begraafplaats aan de Molenstraat stil. Voor dat rapport was Rindert bezig met de onderdelen 'algemene karakteristiek van de begraafplaats' en 'cultuurhistorische betekenis van grafmonumenten'.

- **Bladel:** Via Cees Mertens is Rindert benaderd over het behoud van het graf van de dochters van de plaatselijke beroemdheid, schilder Gindra. Nadere gegevens volgen.

Vervolg Verenigingsnieuws op bladzijde 10

Een oorlogsgraf

Twee jaar geleden ontdekte ik tijdens een bezoek aan het graf van mijn ouders een eenzaam oorlogsgraf op de oude begraafplaats in Gorinchem, Zuid Holland. Ik vroeg me af hoe dat ene graf uit de Tweede Wereld oorlog daar terecht gekomen was. Op de steen geen leeftijd, wel een naam: *H.C. Magnusson* en de datum: *14 november 1944*.

Ook zijn nummer, rang: *Sapper* en regiment: *Royal Canadian Engineers* waren vermeld. Het graf zag er erg 'steriel' uit; in onze omgeving staat er vaak een plant op de oorlogsgraven. Maar dit graf bestond uit een stenen plaat afgewerkt met een laagje grind.

Speuren in archieven

In de stadsarchieven van Gorinchem was niet veel informatie over het graf te vinden, want tijdens de oorlog was door brand een deel van het archief verloren gegaan. Maar men wist me wel te vertellen dat de Noorse overheid het stoffelijk overschot na de oorlog had opgevraagd om het in Noorwegen te kunnen herbegraven. U moet weten dat er in die tijd een wit houten kruis op het graf stond, met daarop alleen de naam en het nummer. De naam was fout gespeld, namelijk Magnussen. Gelukkig kwam men er tijdig achter dat hij de Canadese nationaliteit bezat!

In het Bevrijdingsmuseum in Groesbeek heb ik gevraagd of daar iets meer over hem bekend was. Harold Magnusson bleek gesneuveld tijdens het redden van de geallieerden die bij de slag om Arnhem door de Duitsers waren ingesloten. De Canadese, Engelse en Poolse militairen staken met gemotoriseerde opblaasboten, zogenaamde stormboats, de Nederrijn over vanuit Driel naar Oosterbeek. Daar wachtten uitgeputte en vaak gewonde soldaten om de rivier over te steken naar bevrijd gebied.

Op de avond van de 25^e september, het was pikkedonker en in de stromende regen, vertrokken de eerste boten. Je zou denken dan val je niet op, maar de Duitse militairen die hoog op de Oosterbeekse walkant zaten, vuurden lichtkogels af om te kijken of ze niet vanaf de rivier werden aangevallen. Daardoor waren deze boten een doelwit voor hun

afweergeschut. De 1^e boot met vier bemanningsleden, waaronder Magnusson, kreeg een voltreffer op het midden van de rivier. Ze moeten op slag dood zijn geweest, of gewond en verdronken, want niemand zag hen nog terug in de dagen erop.

De begravenis

Maar... hoe komt hij dan in Gorinchem begraven? Van de Nederrijn naar de Waal lijkt niet realistisch. Totdat blijkt dat zijn lichaam tegelijk met een Poolse militair in de rivier werd gevonden en aan land gebracht bij Tienhoven. Dat gebeurde door twee jongens van 11 jaar oud met een roeiboot die bij de veerpont hoorde (één van hen was de zoon van de veerman). De Duitse bezetter nam de verantwoordelijkheid over en de kisten hebben twee dagen in de kerk gestaan, waarna ze zijn afgevoerd. De 'jongens' hebben nooit geweten waar zij waren begraven!

Dat mocht ik ze vertellen toen ik hen deze zomer ontmoette, doordat de Historische Vereniging van Ameide en Tienhoven op internet zocht naar iemand die meer afwist over het bergraven van oorlogsslachtoffers in Tienhoven. Zij stuurden een brief naar een webmaster die met mij contact op had genomen na mijn oproepje in de Gorcumse Courant of iemand nog iets wist over het graf. Hij stuurde die brief aan mij door omdat ik op dat moment de meeste informatie had over Magnusson. Daardoor was ik de eerste die de twee vindsters van indertijd kon bezoeken, een emotionele gebeurtenis!

THE OLD LADY was driven out of her home in the Dutch village of Best when it became a battle ground. Two soldiers help her salvage bed clothes and a chair.

Belangstelling AVRO

Het hele verhaal kwam nu in een stroomversnelling, want zelfs de Avro-Tweevandaag toonde interesse. Zij namen met mij contact op, maar wilden alleen doorgaan als iemand van zijn familie overkwam uit Canada! Gelukkig had ik die ook al gevonden. In Magnusson's 'records', die ik eerder kreeg van de Canadese Archieven, zag ik dat hij Harold Cecil heette op 21 april 1922 werd geboren in Saint John, New Brunswick. Sinds 1994 waren wij vaak gastgezin voor oorlogsveteranen eerst Amerikanen, daarna meestal Engelsen. Laat nou net de enige Canadese veteraan, Ken Briggs, die hier in 2000 logeerde ook in Saint John (74000 inwoners) wonen! Tijdens een praatje na de kerkdienst waar hij mijn verhaal vertelde stond er iemand in de kring die zei dat hij familie van Magnusson wist te wonen.

En dat klopte, na een bezoek aan Mary-Ellen kon Ken veel vertellen. Harold Magnusson had een tweelingzus Hilda en zij waren te vroeg geboren, de dokter gaf ze weinig levenskansen. Couveuses waren er nog niet. Maar moeder Magnusson (een Canadese die met een Zweed was getrouwd) heeft ze gevoed met een oogdruppelaartje en ingepakt in wollen doeken, in een schoendoos! bij de kachel warm gehouden en...ze bleven in leven! Er leeft nu niemand meer van Harold's broer en

zussen; Hilda overleed in 1988. Zij heeft altijd veel verdriet gehad om het gemis van haar tweelingbroer, die maar 22 jaar oud mocht worden. Haar dochter woont in Saint John (die had Ken gevonden) en haar zus vlak bij Fredericton, niet ver daar vandaan.

Familieleden

De Avro betaalde de ticket van Alison en ik heb haar zus Mary-Ellen over kunnen halen om toch ook te komen. Gelukkig stond haar gezin achter haar en ze kwam mee. Dit had natuurlijk nogal wat voeten in de aarde, want de zussen hadden zelfs nog geen paspoort. Toen bekend werd dat de zussen ècht kwamen heb ik met medewerking van zoveel lieve mensen zelfs een herdenkingsdienst voor Harold kunnen organiseren op de begraafplaats in Gorinchem. En in Tienhoven hebben de zussen een ANWB paneel mogen onthullen dat op de kerkmuur is bevestigd en herinnert aan de twee lichamen die daar werden geborgen. En dat alles in ruim twee

(advertentie)

weken voorbereidingstijd, met 'tussendoor' nog een hele middag interview opnamen bij mij thuis. Zij waren ook eregast bij de officiële 60-jaar herdenking bij het Engineers Monument aan de Drielse Rijndijk. Dat is speciaal opgericht voor de mannen die zoveel soldaten via de rivier wisten terug te halen.

De zussen vertelden me heel veel toen ze hier kwamen en brachten ook oude foto's en persoonlijke bezittingen van Harold mee. Die had hun moeder altijd met zorg gekoesterd. Een aantal daarvan werd ook op TV getoond, zoals de foto's van het kruis die een hopman van de Gorcumse Scouts had opgestuurd naar Harold's familie in 1946! Hij kon ook bij de herdenking aanwezig zijn, 91 jaar oud, heel ontroerend. Ook de brieven die Harold schreef naar zijn zus toen hij al in Europa was; eerst een jaar in Engeland voordat hij via Normandië en België naar ons land kwam. Hij eindigde zijn brieven aan haar altijd met: "your better half, Harold". De laatste foto

die van hem is gemaakt kreeg zijn moeder later van iemand die een stukje uit een tijdschrift had geknipt, die foto staat hierbij en is genomen in Best, bij Eindhoven.

Krijgsgevangene

Gelukkig heb ik zijn familie nu kunnen vertellen dat hij niet als krijgsgevangene is gestorven zoals zij altijd hebben gedacht. Dat is gekomen door een formulier uit 1946 waarop zijn begraven werd vermeld op de 'Duitse oorlogsbegraafplaats' in Gorinchem! Die heeft nooit bestaan, maar hij is wel door de Duitse bezetter daar begraven. Jammer dat zo'n verschil in uitleg de familie verkeerd heeft voorgelicht!

Al met al een ongekende belevenis! Wil je er meer over weten of adressen van interessante sites:

Alice van Bekkum
Sprokkelveld 68^B
6596 DM Milsbeek
Tel: 0485 540611
E-mail: alice.b.v@home.nl
Alice van Bekkum

(advertentie)

Straks zijn dit nog de enige Hollandse molens

Ons land kent vele toneelgezelschappen. Miljoenen landgenoten maken muziek. Daarnaast zijn er talloze monumenten die bezocht, bewoond en bewonderd kunnen worden. Zo'n kleurrijke cultuur moet gekoesterd worden. En dat lukt niet alleen met overheidsgeld. Gelukkig springt het Prins Bernhard Cultuurfonds vaak bij. Per jaar steunen wij 3500 culturele projecten, groot en klein. Onze donateurs zorgen dat cultuur toekomst heeft. Word ook donateur, voor 25 euro geeft u cultuur de kans. Bel 020 520 61 30, of kijk op www.cultuurfonds.nl.

Het Prins Bernhard Cultuurfonds geeft cultuur de kans. U ook?

Prins Bernhard Cultuurfonds

De mensen van Monuta maken het verschil.

Monuta
Uitvaartzorg en -verzekeringen

Meer informatie? Bel gratis 0800-0033
of kijk op www.monuta.nl

Vervolg van bladzijde 7

De Terebinth en Europa

We leven steeds meer in Europa, we worden steeds meer Europeaan, er komen steeds meer Europese regels. Hoe zou het zijn als de uniformiteit, die vanaf de zestiger jaren in Nederland op begraafplaatsen heeft toegeslagen, Europese norm zou worden?

Toch is iets dergelijks gaande in Europa. Op onze reizen in Europa zien mijn vrouw en ik bij het bezoek aan begraafplaatsen de globalisering steeds meer toeslaan. Populair gezegd: de 'glimmertjes' en 'golfkoppen', m.a.w. de uniforme grafstenen rukken op. Het begint meestal in de middenvelden, terwijl de randen van de grafvelden nog vaak worden ingenomen door historisch en cultureel waardevolle grafmonumenten. Tijdens onze laatste vakantie zeiden we tegen elkaar dat we over tien jaar geen funeraire reizen meer hoeven te organiseren, omdat dan overal hetzelfde te zien is. Dan heeft de globalisering niet alleen geleid tot een wereld van Levi, Ikea en McDonald, maar ook tot een wereld van McDeath. Het is daarom zaak om in Europa onze krachten te bundelen om deze trend te keren. En gelukkig zijn er een aantal positieve ontwikkelingen. Niet alleen wordt men zich in veel landen steeds meer bewust van de waarde van het stenen archief en dus ook van de eigen identiteit, er wordt ook steeds meer samengewerkt.

Association of Significant Cemeteries in Europe

In oktober 2002 is De Terebinth als eerste in Nederland lid geworden van de **ASCE**. Wie de uitgangspunten en doelstellingen van deze vereniging leest, zal daarin veel overeenkomsten vinden met doelen van de Terebinth. Wij zijn nationaal bezig, maar het is goed deel te nemen aan een Europees netwerk, dat hetzelfde beoogt.

'De Association of Significant Cemeteries in Europe wil het Europese netwerk van openbare en private instellingen zijn, die zich inzetten voor het behoud van begraafplaatsen van historisch en cultureel belang' (artikel 1 van het handvest van de ASCE).

De doelen die men zich heeft gesteld zijn: het promoten van Europese begraafplaatsen als cultureel erfgoed van bijzonder belang, de samenwerking tot bescherming, conservering en instandhouding van deze begraafplaatsen en de bekendmaking van deze begraafplaatsen onder de burgers van Europa. Om deze doelen te bereiken wil de vereniging know-how uitwisselen, gezamenlijke projecten uitvoeren, nationale en Europese instituties bewustmaken van het belang van deze historische begraafplaatsen, universiteiten op dit thema opmerzaam maken, wetsvoorstellen ontwikkelen voor het beste beheer van begraafplaatsen, media en toerisme gevoelig maken voor dit thema en zich inzetten de toepassing van nieuwe technieken te bevorderen en toe te passen (art. 4).

Inmiddels zijn behoorlijk wat stads- en gemeentebesturen, begraafplaatsen en verenigingen van vrijwilligers lid geworden van de ASCE.

Op de website www.significantcemeteries.net kun je o.a. doorklikken naar 'Reference Files' voor het handvest, naar 'Discover Significant Cemeteries' voor een lijst met begraafplaatsen en naar 'Association Structure' voor een kaartje van Europa met plaatsen, waar leden van de ASCE zitten. Dat dat

in Nederland Eindhoven is, komt omdat de contactpersoon en vertegenwoordiger buitenland daar woont. Er zijn in Nederland inmiddels een aantal grote begraafplaatsen, die interesse getoond hebben om ook lid te worden.

Freund van Funeral network

Op de website van de Terebinth (www.terebinth.nl) staat onder de links een verwijzing naar www.funeralnetwork.org. Funeral Network, Verein für Sterbe- und Funeralkultur werd eind 2003 door Jan Knierim uit Kassel opgericht als een internationaal platform voor informatie en communicatie over dood en sterven en alle daarbij behorende thema's. Het netwerk wil allerlei instellingen aan elkaar knopen en contacten onderling mogelijk maken. Onder de doorklik 'Vernetzt' staat een grote linklijst, die thematisch is onderverdeeld in verschillende disciplines, die met dood, sterven, begraven, begraafplaatsen en funeraire cultuur te maken hebben. Daar staat onder 'Friedhöfe + Denkmalkultur' ook de Terebinth. De Terebinth kun je ook vinden onder 'Freunde', want we zijn overeengekomen op elkaars website naar elkaar te linken en ervaringen uit te wisselen.

Ruillidmaatschappen

In veel Europese landen zijn zusterverenigingen van De Terebinth. Het streven is met deze verenigingen een ruillidmaatschap aan te gaan. Dat betekent dat we met gesloten beurzen lid worden van elkaars vereniging, met elkaar communiceren en eventueel met elkaar samenwerken.

Met de AMFN (Amis du Musée Funéraire National) in Parijs is al zo'n ruillidmaatschap tot stand gekomen. De vereniging heeft tot doel 'door de eeuwen heen het spoor terug te volgen van de oorsprong en ontwikkeling van de funeraire rit en de sociale, juridische, culturele, godsdienstige en filosofische context'. Op hun website www.musee-funeraire.com kunt u hun activiteiten volgen.

Onze aandacht richt zich ook op onze directe zuiderburen in Belgisch Vlaanderen, waar twee verenigingen bestaan. De enthousiaste club van Jacques Buermans en de Grafzerkjes is onlangs een officiële vzw = vereniging zonder winstoogmerk geworden. Grafzerkje vzw is daarmee nu een officieel rechtspersoon, maar handhaaft dezelfde doelen: het organiseren van bezoeken aan funerair interessante plaatsen in binnen- en buitenland en het redden van de ondergang van waardevolle grafmonumenten. Hun activiteiten kunt u volgen door lid te worden of door te kijken op www.grafzerkje.be.

Bijna tegelijk vond de wedergeboorte plaats van Epitaaf vzw, die in 2000 leek te zijn 'overleden'. Het voornaamste doel is de verdere uitbouw van het Museum voor Grafkunst & Centrum voor Funeraire Archeologie. In museumgebouw 'Atelier Ernest Salu', gelegen naast de begraafplaats in Laken/Brussel organiseert Epitaaf vzw geregeld tentoonstellingen. Een website is in ontwikkeling: www.epitaaf.be.

Zolang er nog leven is, is er nog hoop ofwel, zolang er nog historische begraafplaatsen en grafmonumenten zijn, is er nog hoop ze te redden en te behouden.

Rindert Brouwer, vertegenwoordiger buitenland

Overig reco-nieuws in het volgende nummer

Ledenservice reeks Funeraire Cultuur

De Terebinth is in 2001 begonnen aan een reeks boekjes over de funeraire cultuur van Nederland. De hoofdreeks besteedt aandacht aan Amsterdam, alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. Behalve het inleidende deel *Doodse dingen* zijn tot nu toe verschenen de delen: Den Haag, Zwolle, Alblasserwaard & Vijfheerenlanden, Amsterdam, Arnhem, Utrecht (stad), Regio Eindhoven, Utrechtse Heuvelrug en Leeuwarden.

In 2002 is een deelreeks ontstaan die alle regio's van Zuid-Holland omvat. Verschenen zijn: Drechtsteden, Midden-Holland, Regio Rotterdam, Hoekse Waard & Goeree-Overflakkee, Delft & Westland, Voorne-Putten, Bollenstreek (ZH) en de regio Leiden.

De winkelprijs is € 9,98 per deel, *Doodse dingen* kost € 11,98. Leden kunnen een of meer delen met korting bestellen voor respectievelijk € 7,96 en € 9,98 (incl. verzendkosten). Wie zich inschrijft voor twaalf of meer delen krijgt *Doodse dingen* gratis.

Bestellingen kunt u verzenden naar:

Postbus 85177
3009 MD Rotterdam
faxen: 010 - 421 2762 of
mailen: terebinth@box.nl

Meer informatie over de reeks vindt u op de website:
www.terebinth.nl.

Bon (s.v.p. uw voorkeur aankruisen)

Hoofdreeks

- ik schrijf in voor 24 delen voor een totaalbedrag van 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.
- ik schrijf in voor 12 delen voor een totaalbedrag van 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.
- ik schrijf in voor de 2, 3 of 4 delen die in 2004 verschijnen voor een bedrag van 7,96 euro per deel inclusief verzendkosten.

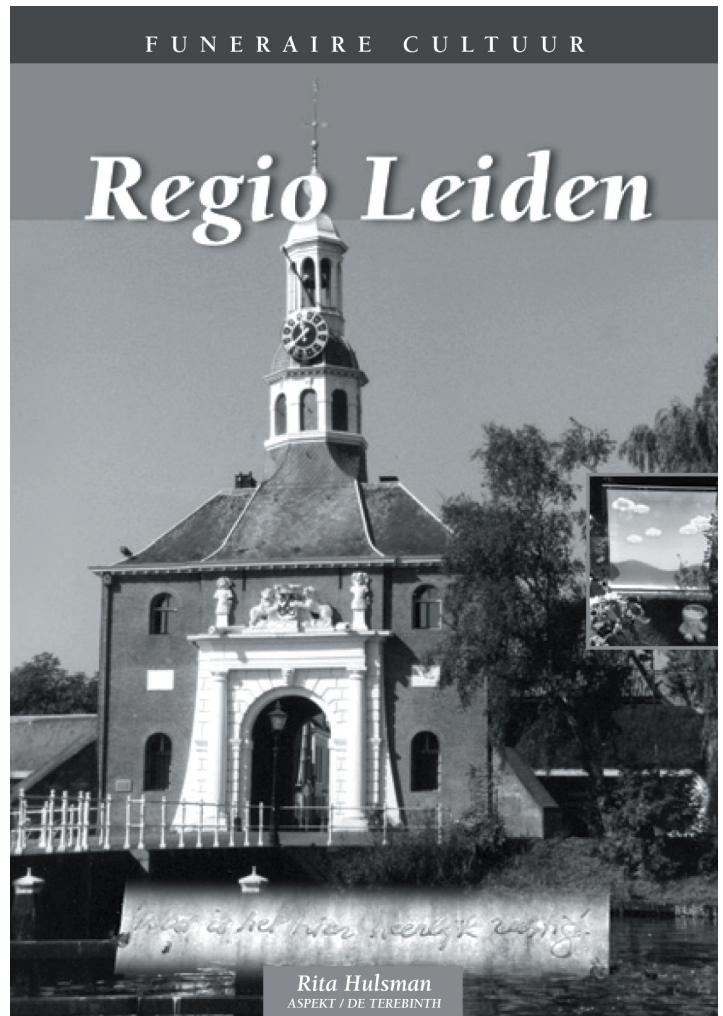
Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Telefoon: _____

Datum: _____ Handtekening: _____

Tuinbonen bevatten de ziel

Welke beplanting zet je op het graf van een overleden dierbare? De keus is meestal volstrekt willekeurig en zonder rekening te houden met zaken als grondsoort, zon- of schaduwplek, vochtigheid of droogte. Wie meer beslagen ten ijs wil komen, vindt in dit boek een schat aan informatie.

Het eerste gedeelte geeft een globaal overzicht van de geschiedenis van begraafplaatsen, de stijlen en soorten. Onder het kopje nieuwe ontwikkelingen is aandacht voor een Drents dodenlandschap van 200 hectare in ontwikkeling, waar in de natuur nieuwe grafheuvels kunnen ontstaan. Het plan is ontwikkeld door de werkgroep Eeuwigheid, opgericht door het Drentse Landschap. Het gedeelte over islamitisch begraven is inmiddels achterhaald: in Zaltbommel is de eerste begraafplaats geopend die geheel voor islamieten is bestemd. Het grootste gedeelte van is het boek gereserveerd voor beplanting: eenjarigen, tweejarigen, perkgoed, bolgewassen, vaste planten, heesters, coniferen en bomen. De opsomming van allerlei soorten wordt zeer verlevendigd door toevoeging van ideeën van bekende kwekers, gedichten, foto's en anekdotes over planten en hun betekenis. Over symboliek kunnen zelfs doorge-

winterde leden van de Terebinth nog wat bijleren, bijvoorbeeld dat basilicum op Kreta het symbool is van rouw en dat een bolchrysanthe in Frankrijk het eeuwige leven symboliseert. Duitsers associëren een goudsbloem met verdriet en bij de Grieken is de hyacint een dodenbloem. En tuinbonen bevatten volgens de oude Grieken, Romeinen en Egyptenaren de ziel. Ze aten die tuinbonen dan ook niet.

Is een graf eenmaal beplant, dan moet het onderhouden worden, door de nabestaanden of door de tuinman. Leon van der Heijden, de tuinman van Huis te Vraag in Amsterdam, zegt erover: 'Het belang van de tuinman - waarom er dus altijd een tuinman moet zijn - is niet gelegen in wat hij allemaal doet, maar wat hij laat zijn. Het onderhoud dringt zich niet op. Het mag de illusie alsof de tuin het werk van de natuur zelf is, niet verstoren. Daarom doet de tuinman zijn werk op zo'n manier dat men het niet ziet...'

Tuinontwerper Christ Ghyselen stelt dat je op een graf twee soorten planten nodig hebt: iets wat de bodem bedekt en iets wat naar de hemel rijst. Dineke Logtenberg van kwekerij De Boschhoeve wil beslist sneeuwkllokjes op haar graf, in combinatie met de wintergroene pinksterbloem. En

Wim Vlaanderen, oud-beheerder van Kranenburg, vindt een graf met fijn haarmos en een klein eikenvarentje het mooist.

Vanuit zijn jarenlange deskundigheid bespreekt Vlaanderen hierna het onderdeel beplantingsadviezen.

Veel van de kwekers die de auteur aan het woord laat over hun ideale grafbeplanting, noemen plantencultivars die zonder meer prachtig bloeien, maar deze doorgekweekte planten hebben een groot nadeel: ze zijn zwak en zullen na enkele jaren verdwijnen. Van een 'eeuwige tuin' zal dus geen sprake zijn. Ook moet men zich realiseren dat het om grafbeplanting gaat en niet om een bloemenperkje. Als alle voorbeeldtuinen naast elkaar gesitueerd zouden worden, ontstaat een bont geheel,

hetgeen de rust op een begraafplaats niet ten goede komt. Hanneke merkt terecht op, dat nabestaanden met een kruiswagen vol planten uit het tuincentrum de begraafplaats opkomen om pa's graf een opknapbeurt te geven.

De auteur noemt in dit boek enkele coniferen die volgens mij ongeschikt zijn voor grafbeplanting, zoals *Chamaecyparis obtusa* Nana en *Pygmaea*, dit zijn geen dwergconiferen maar langzaam groeiende coniferen die na een jaar of tien twee meter hoog zijn geworden. Ook rozen, *Prunus triloba* en *Salix integra* 'Haro-nishiki' zijn niet geschikt voor een graf, het zijn heesters die jaarlijks verzorging (snoeien) nodig hebben, en de meeste nabestaanden missen de kennis en ervaring om dit op de juiste manier en tijd te doen.

Mijn 37-jarige ervaring als beheerder van begraafplaatsen heeft mij geleerd, hoe hard dit ook mag klinken, dat grafbezoek gemiddeld na zes jaar is afgelopen. En ik ben bang dat daarna de meeste grafbeplanting die in De Eeuwige Tuin genoemd wordt ter ziele gaat en het graf een kale plek wordt. Daarom had ik in dit boek graag vermeld gezien, dat de grafbeplanting het beste van gemeentewege kan worden aangebracht en dat de nabestaanden daarbij in overleg hun inbreng mogen geven. Maak een rustige basisbeplanting van sterke planten zoals *Geranium macrorrhizum*, *Pachysandra*, klimop, maagdenpalm of fijn haarmos met sterke bollen zoals sneeuwkllokje en winteraconiet. Een gedeelte van het graf kan men dan open laten voor beplanting die nabestaanden kunnen aanbrengen.

Al met al een goed boek met mooie foto's, maar een samenvatting van de adviezen aan het eind was handig geweest.
Rita Hulsmans en Wim Vlaanderen

Hanneke van Dijk, *De eeuwige tuin*. (Warnsveld, 2004, ISBN 905897233X, 144 blz., € 19,95)

Overige publicaties

"Moordmeiden en schone slaapsters. Beleving en verbeelding van vrouwen en de dood".

Jaarboek voor *Vrouwengeschiedenis*, XXIV, (Amsterdam: uitgeverij Aksant, 2004, ISBN 90.5260.137.2). Thema-nummer met negen artikelen over dit onderwerp.

W. Cappers, Vuurproef voor een grondrecht. *Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie 1874 - 1999*.

(Zutphen, Walburg Pers, 1999, ISBN 905730034)

Via Boekhandel Steven Sterk, Servetstraat 3, 3512 JG Utrecht, 030 - 234 05 80 te verkrijgen voor 12,50 euro.

B.C. Sliggers, ed. Naar het lijk. *Het Nederlandse doodsportret 1500 - heden*, Zutphen, Walburg Pers, 1998, ISBN 9057300427.

Via Boekhandel Steven Sterk, Servetstraat 3, 3512 JG Utrecht, 030 - 234 05 80 voor 9,50 euro.

Jubileumbundel 25-jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumenten overleg.

Verkrijgbaar bij de Federatie.

Rindert Brouwer, In Pradisum. Reisdids door Noord-Duitsland en Denemarken, 15,- euro, exclusief verzendkosten. Verkrijgbaar bij Rindert Brouwer, St. Ewaldstraat 4, 5643 RA Eindhoven.

Zes weken in de schemer

Deze publicatie behandelt de geschiedenis van het begraven in de zeven dorpen van de gemeente Graafstroom in de Alblas-serwaard. Van Vliet begint met enkele prehistorische graven die zijn gevonden op donken bij Hardinxveld-Giessendam en Molenaarsgraaf. De oudste vondst is het 7500 jaar oude graf van 'Trijntje'.

Minder oud zijn de zerken in de kerken. Na het verbod op begraven in kerken dat begin januari 1829 van kracht werd, kwam er een eind aan. Nu liggen er nog maar weinig zerken in de kerken van Oud-Alblas, Bleskensgraaf, Molenaarsgraaf, Brandwijk, Wijngaarden, Ottoland en Goudriaan.

Aan de wettelijke verplichting om een begraafplaats buiten de bebouwde kom aan te leggen, hoefden de Binnenwaard gemeentes in 1829 niet te voldoen. Ze hadden minder dan duizend inwoners. Wel droegen de hervormde kerkvoogdijen het beheer en de exploitatie van de oude kerkhoven rond de dorpskerken over aan de gemeentebesturen. Het oude kerkhof van Bleskensgraaf is niet meer als zodanig

herkenbaar. De kerkhoven van Goudriaan, Molenaarsgraaf en Ottoland zijn nog volop in gebruik, die van Brandwijk en Wijngaarden in zeer beperkte mate, die van de overige dorpen niet meer.

De auteur voert zijn lezers ook langs de nieuw aangelegde begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. De oudste is die in Oud-Alblas (1871), gevolgd door Bleskensgraaf (1931), Brandwijk (1960) en Wijngaarden (1984).

Wat de vormgeving van de graftekens betreft constateert de auteur dat de autochtone bevolking een traditionele grafbedekking preferereert, de moderne stenen staan meestal op graven van mensen die van buiten de dorpen komen. Crematie komt in Graafstroom nauwelijks voor en urnenmuren of -nissen zijn er niet. Wel is sporadisch een urn in een graf bijgezet. De laatste bladzijden geven een overzicht van oude rouwgebruiken, waartoe ook de gewoonte behoorde dat de nabestaanden in het sterfhuis zes weken in de schemer leefden.

De begraafplaatsen van Amsterdam

Het heeft even geduurd, maar nu is het er dan: hét boek over begraafplaatsen in Amsterdam. En het mag er zijn: het boek ziet er deftig uit, met een kloeke omslag en met schitterende kleurenfoto's over een hele pagina. Het weegt dan ook bijna een kilo.

Alle nog bestaande begraafplaatsen staan er in, niet alleen in Amsterdam zelf, maar ook van alle begraafplaatsen die vanuit Amsterdam zijn opgericht. In totaal worden 30 begraafplaatsen bezocht.

Meer dan een gids is het een systematische inventarisatie waarin de geschiedenis van de oprichting, van de aanleg en van de wederwaardigheden tot op heden wordt beschreven met daarbij per begraafplaats een selectie van aldaar begraven dan wel bijgezette personen.

Het is een kloek boek merkte ik hierboven al op. En opgemerkt mag worden dat hier vorm en inhoud echt bij elkaar horen. Er moet namelijk een grote hoeveelheid werk verzet zijn om allerlei detailinformatie over de begraafplaatsen en personen boven tafel te krijgen. Details zoals geboorte- en sterftedatum van overledenen liggen nog voor de hand, maar dat je ook kunt

volgen wanneer en met hoeveel vierkante meter de begraafplaats werd uitgebreid en of het hek al dan niet werd geteerd is toch echt bijzonder.

Het boek begint met een vrij korte inleiding van 15 bladzijden. Maar ook binnen de specifieke beschrijvingen komen we nog achtergronden tegen die samen met de echte inleiding een overzicht vormen van het begraven in en om de stad. De inleiding loopt nu dus door het hele boek. Dat heeft zijn nadelen: je bent verplicht het hele boek te lezen om die algemene kennis te vergaren, het voordeel is natuurlijk dat ook de afzonderlijke begraafplaatsen in een context geplaatst worden en dat je langs alle foto's van Diepraam komt waarmee de lokale beschrijving steeds begint. Binnen dit vaste stramen kun je de voorliefde van de schrijvers aflezen voor de romantisch aangelegde tuin. Voor een deel komt dat omdat ze veel aandacht geven aan het groen dat dan ook in stemmingsvol proza wordt aangeduid, zoals hier bij de Sint-Pancratiusparochie in Osdorp: "de donkere den is verknocht aan het verfijnde beeldhouwwerk; samen steken ze schilderachtig af tegen het lager liggende

weidelandschap."

Die romantiek komt nog sterker naar voren in terloopse opmerkingen die getuigen van een zekere afkeer van de (moderne) stad, zoals bij Holysloot: "De Amsterdamse Rembrandttoren is gelukkig te ver weg."

Misschien ligt in die voorkeur voor het groene, liefelijke landschap ook de achtergrond voor de grote aandacht die de elf kleine dorpsbegraafplaatsen in Noord en West in het boek krijgen, terwijl de grote Nieuwe Ooster en Zorgvlied relatief minder aandacht krijgen. Veel aandacht is er ook voor de joodse begraafplaatsen die bijna allemaal buiten de stad liggen. En om de inhoudsbeschrijving te voltooien: het boek heeft een uitgebreid namenregister waardoor het zijn karakter van naslagwerk versterkt.

Als recensent ben je verplicht ook fouten te vinden. Gelukkig heb ik er, met moeite, een paar gevonden: de Cleveringaleerstoel (p. 184) is natuurlijk niet aan de UvA gevestigd maar aan de Rijksuniversiteit Leiden waar professor Rudolph Cleverin-

Vervolg op bladzijde 14

Het boekje, dat qua formaat en uitvoering veel lijkt op de Terebint publicaties in de reeks funeraire cultuur, vormt een nuttige bijdrage aan de lokale geschiedschrijving van Graafstroom.

Rita Hulsmans

J. van Vliet, *Begraven in Graafstroom door de eeuwen heen*.

(Molenaarsgraaf: Stichting Publicaties Binnenwaard, 2004, ISBN 9072134087, 72 blz., € 10,95 excl. verzendkosten. Schriftelijk te bestellen bij: mw. M.S.M. Drinkwaard, Zuidzijde 167, 2977 AM Goudriaan of via e-mail: binnenwaard@hetnet.nl)

Vervolg van bladzijde 13

ga in november 1940 zijn protestrede uitsprak tegen het ontslag van de joodse medewerkers. En de kaart aan de binnenkant van de omslag is wat slordig: nummer 15 ligt in Zaandam en is dus niet Buiksloot en nummer 22 komt twee keer voor.

En dan nog iets: op tal van plaatsen worden de begraafplaatsen in superlatieven beschreven: de grootste, de mooiste, de beroemdste begraafplaats. Zo kennen we de hoofdstedeling weer: het is wel waar, maar mag het wat minder?

Henk de Feijter

Margreet de Roever en Jenny Bierenbroodspot, *De Begraafplaatsen van Amsterdam*, met foto's van Wim Ruigrok, Uitgeverij Bas Lubberhuizen, Amsterdam, 2004, ISBN: 90-5937-014-7, prijs € 29,50, 235 pagina's.

Ander nieuws

De rubriek Graven op Internet verschijnt door omstandigheden niet. Wel zal Bartho Hendriksen nog reageren op de ingezonden reacties op de vorige rubriek.

Excursie Noord-Holland

TEREBINTH MAART 2005

De begraafplaats van Den Helder heeft een zeer oude oorsprong (is aangelegd op de oude duinen van het dorp Huysduinen); er bevinden zich nog enkele 17de eeuwse grafmonumenten (ook van hout). In later tijd hebben er uitbreidingen plaatsgevonden; zo is er een Joods gedeelte bijgemaakt (met metaarhuisje) en is een deel door Springer ontworpen in het begin van de 20ste eeuw. De grote diversiteit van stijlen maakt de begraafplaats interessant.

Onderweg doen we even het curieuze begraafplaatsje in Petten aan, gelegen midden in een nieuwbouwwijk. Het betreft een zerkenvloer van de oude kerk van Petten, die verdwenen is, met de restanten van een kerkhof.

Als laatste bezoeken we de prachtige, gave, oude begraafplaats van Bergen, inmiddels al enkele decennia gesloten. Met hulp van de Historische Vereniging is de begraafplaats weer helemaal in oude luister hersteld. De Historische Vereniging heeft de begraafplaats in beheer.

Programma

- 10.30 Ontvangst met koffie.
- 11.00 Introductie over de begraafplaats door Dhr. J. Bremer van de Helderse Historische Vereniging
- 11.30 Rondleiding over de begraafplaats.
- 12.30 Lunch (zelf boterhammen meenemen), koffie, thee en melk is aanwezig.
- 13.15 Vertrek met de auto richting Petten.
- 13.45 Bezoek begraafplaats Petten.
- 14.00 Vertrek met de auto naar de oude begraafplaats aan de Ruinelaan te Bergen (centrum).
- 14.15 Rondleiding over de begraafplaats Bergen door leden van de Historische Vereniging.
- 15.30 Einde rondleiding.

Datum: 19 maart 2005

Plaats: De begraafplaats aan de Kerkhoflaan te Huysduinen (Den Helder)

Aantal deelnemers: Maximum aantal deelnemers is 30.

Aanmelden: Vóór 12 maart 2005 bij Anne Marie van der Wal, telefoon 038-4544228 of e-mail harm.wal@planet.nl. Bij opgave a.u.b vermelden of u met openbaar vervoer of auto komt.

Routebeschrijving: op verzoek bij aanmelding.

Kosten: € 6,00 Gelieve dit bedrag over te maken op giro 335536, t.n.v. Vereniging De Terebinth te Rhenen, o.v.v. Excursie Noord-Holland.

U wordt dringend verzocht om bij verhindering zo snel mogelijk bericht te geven. Dit i.v.m. een eventuele wachtlijst.

Excursie verslag Synagoge en Joodse begraafplaats Zwolle, 31-10 2004

De excursie begon in de, in eclectische stijl opgetrokken, in 1899 ingewijde, Zwolse synagoge, waar wij ontvangen werden door dhr Wil Cornelissen, bestuurslid van de Joodse gemeenschap van Zwolle. Daar werden wij op onderhoudende wijze meegenomen in het wel en vooral wee van de Zwolse Joodse gemeenschap. Het boeiende van deze excursie was dat er direct verband lag tussen een cultureel, religieus gebouw dat eens het grote middelpunt was van een levendige gemeenschap en het uiteindelijke bezoek aan de begraafplaats, vaak een op zichzelf staand onderdeel van een Terebinth excursie. Het was triest om te constateren dat het gemeenschapshuis nu ook een funeraire object op zichzelf is. Op 40 hardstenen tableaus zijn de namen van 499 vermoorden uit die gemeenschap ingegraveerd. Op 4 mei wordt de synagoge aangedaan tijdens de stille omgang.

Dhr Cornelissen leidde ons in vogelvlucht door joodse gebruiken; de vrouwen die door de minimalisering van de gemeenschap niet meer op het vrouwen balkon, welke nu als tentoonstellingsruimte is ingericht, zitten maar nu beneden, rechts, tegenover de mannen, plaats nemen, het ronddragen en voorlezen van de thora, het spreken vanaf de Bima, een verhoging in het midden van de synagoge. Symbolen werden toegelicht, de zeven armen van de kandelaar, en het motief van de twee stenen tafelen; de Thora, die Mozes vanaf de berg Sinai naar zijn volk mee had genomen, dat overal in de dubbele ramen en geschilderde decoraties terugkomt, op een romaanse manier, met een ronding er midden boven, als kroon op de wet.

In de tentoonstellingsruimte waren een ramshoorn en de schenkan met het wasbekken van de Cohen te bezichtigen, motieven die weer terug komen in grafsymboliek.

Na de lunchpauze bij de Zwolse Begrafenis Vereniging, waar wij ontvangen werden door dhr Jan Mulder, werd de excursie in de synagoge afgerond en voortgezet op de begraafplaats aan de Kuijterhuislaan.

Deze begraafplaats is, buiten de bebouwde kom, aangelegd in de periode voor 1885, het jaar waarin de eerste bijzetting plaats vond. De joodse gemeenschap had al eerder een kleine begraafplaats aan het 'Jodendijkje' aan de Willemsvaart maar deze begraafplaats was niet geschikt voor verdere uitbreiding. Tijdens de 2^e WO is dit begraafplaatsje verstoord. De grafmonumenten zijn weggehaald en na de oorlog weer willekeurig terug geplaatst. In de jaren 80 is de begraafplaats geruimd onder rabinaal toezicht

en de resten zijn herbegraven achterop de huidige begraafplaats. De zandstenen grafmonumenten zijn herplaatst op de bijgezette resten.

Een gedenksteen met de tekst 'Bezet was het land, toen des vijands trawant- Deze rustplaats van Joden ontwijdde.- De graven geroerd, de zerken vervoerd, -Waar rassenhaat al niet toe leidde' verwijst nog naar de versterking. Op de grafsteen van opperrabijn Samuel Juda Hirsch, die in 1941 stierf, in eigen bed, zoals dat hoort, is de Thora afgebeeld. Op de steen ligt een kiezelsteentje, een joods gebruik. Een symbool vermoedelijk ontstaan in de tijd dat het volk Israël 40 jaren door de woestijn zwierf en zijn doden daar moest achterlaten. De doden werden bedekt met stenen om te voorkomen dat de wilde dieren er bij konden en zo vormde de stenenheuvel een markering als graf in het landschap. Voorbijgangers legden er stenen bij.

Nu markeert het steentje een bezoek, met gebed, aan een graf van een rabijn.

Dezelfde symboliek wordt ook beschreven door Kader Abdola, de Nederlands Iraanse schrijver, in een van zijn boeken waarin hij een graf bezoekt en met een kiezelsteentje op de grafsteen tikt om contact te zoeken met de overledene. Wellicht leeft dit gebruik ook in de Islamitische cultuur en heeft het een geografische oorsprong (woestijn). Dit gebruik is nu ook in onze cultuur overgenomen door vooral grafbezoekers met een christelijke levensovertuiging. Zo zijn er op de grafstenen op de joodse begraafplaats ook symbolen terug te vinden die uit onze cultuur voortkomen zoals een treurboom, een zandloper of een afgebroken zuil. Er vindt nog een paar keer per jaar een begrafenis plaats. De begraafplaats en het metaarhuis, met een aparte mannen en vrouwen kant, is in 1999 gerestaureerd en ligt er waardig bij. Het metaarhuis draagt de spreuk 'En het stof keert weder tot de aarde en de geest tot God die hem gegeven is.'

Na het inleveren, door de mannen, van de geleende keppeltjes wordt dhr Cornelissen bij de uitgang van de begraafplaats bedankt voor de levendige, humoristische en gepassioneerde wijze waarop hij de deelnemers aan de excursie heeft rondgeleid door het Zwolse Joodse leven.

Bert Pierik

Agenda

Tot en met 3 april 2005

Tentoonstelling 'Een huishouding na de dood.
Grafkeramiek uit het oude China.'

Over de keramische geschiedenis in China ten tijde
van de Han- en de Tangdynastie (206 voor Christus tot
906 na Christus).

Plaats: Gemeentemuseum Den Haag,
Stadhouderslaan 41.

19 maart

Excursie Kop van Noord-Holland

maart

Herhaling middagspecial "Islamisch begraven",
door Vermande studiedagen.

Inlichtingen 070 - 387 94 26 en 070 - 378 95 33.

16 april

Algemene Vergadering van de vereniging
de Terebinth. Zaterdag 16 april, 2005, te Hilversum.

18 juni

Excursie Enschede en Glane

Van 23 tot en met 26 juni 2005

Jaarvergadering Arbeitsgemeinschaft für Friedhof
und Denkmal Duitsland, te Görlitz.

Aldaar zijn een paar prachtige barokke begraafplaat-
sen en ook de stad Görlitz is de moeite waard.

Terebinthers die een vergadering en excursies
van de Arbeitsgemeinschaft mee willen ma-
ken kunnen zich opgeven bij Wim Vlaanderen,
vlaanderen1605@hetnet.nl of
telefoon/fax 038 4531526.

Met dit monument werd een gemeenschappelijke matseiwah / grafzerk geplaatst
voor alle Zwolse Joden, omgekomen in de Duitse vernietigingskampen 1940 - 1945.

4 mei 1995 / 4 Ijar 5755